

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

АЛТИЦЕВА Леся Юріївна

УДК 811.161.2'366.53

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ІМЕННИКІВ З
НЕПОВНОЮ ЧИСЛОВОЮ ПАРАДИГМОЮ**

10.02.01. – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 2003

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Кочерган Михайло Петрович,
 Київський національний лінгвістичний
 університет, професор кафедри загального та
 українського мовознавства

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
 член-кореспондент НАН України
Вихованець Іван Романович,
 Інститут української мови, завідувач відділу
 історії та граматики української мови

кандидат філологічних наук, професор
Козачук Ганна Олександрівна,
 Національний педагогічний університет імені
 М.П.Драгоманова, професор кафедри української
 мови

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса
 Шевченка, Інститут філології, кафедра сучасної
 української мови, Кабінет Міністрів України,
 м.Київ

Захист відбудеться “21” жовтня 2003 р. о 16.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “19” вересня 2003 року.

Вчений секретар
 спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У вивченні граматичного ладу конкретної мови першорядну роль відіграє кваліфікація його визначальних категорій, у яких знаходить відображення специфіка зв'язку мислення і мови. У змісті граматичної категорійності відтворюється організація мови як цілісної системи. Специфіка слова як граматичної одиниці мови полягає в тому, що воно належить і морфологічному, і синтаксичному рівням. Щодо морфологічних категорій, то вони виражають за допомогою формальних засобів категорії мислення двох відношень: і тих, що пов'язані з побудовою концептуальної картини світу, і тих, що являють собою відображення ситуації мовлення й ситуації референції. У слові як основній лексичній одиниці мови поєднуються елементи певного граматичного значення з певними типами лексичного значення. Сучасна теорія граматики спрямована на розкриття закономірностей взаємодії граматичних категорій з лексичними одиницями різних розрядів у межах певної частини мови.

Оскільки морфологічні категорії моделюють систему формальних і змістових відношень з проекцією на відображення відношень позамовної дійсності, то трактування їхнього граматичного статусу полягає в з'ясуванні не лише морфологічних, а й структурно-синтаксичних функцій. Зокрема категорія числа своєрідно взаємодіє з лексико-граматичними розрядами іменників, виражаючи складний семантичний потенціал форм однини і множини. Багато аспектів цієї категорії описано в вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці (Б.К.Алеш, З.В.Алексєєва, А.Г.Басманова, О.К.Безпояско, Л.А.Брусенська, Л.М.Булатова, І.Р.Вихованець, А.П.Грищенко, А.П.Загнітко, І.І.Ковалик, Р.С.Манчурян, І.Г.Матвіяс, Л.І.Недбайло, Н.Г.Озерова, Д.І.Руденко, П.А.Соболева, І.Ж.Якубов та ін.). Традиційно категорію числа розглядають як словозмінну, що характеризується реляційними і синтаксичними функціями (М.А.Жовтобрюх, І.К.Кучеренко, І.Г.Матвіяс, Л.І.Недбайло, М.В.Леонова та ін.). Проте віддавна ведуться дискусії щодо граматичного змісту цієї категорії. Окремі дослідники схильні трактувати цю категорію як лексико-граматичну або й словотвірну. Представники функціональної граматики трактують її як один із багатьох способів позначення в мові категорій одиничності і множинності (О.К.Безпояско, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, В.М.Русанівський, М.Я.Плющ). Для з'ясування змісту (потенціалу значень) категорії числа іменників визначається граматична семантика, що йде від мови (словесних знаків), та смисли функціональні, що йдуть від мовлення.

У традиційному трактуванні підкреслюється значення граматичного числа як номінативного елемента змісту слова, що відображає реальне відношення між

обчислюваними предметами: "один – більше як один", але залишається недостатньо з'ясованою проблема лексичної категоризації субстантивів за представленням семантики числа в різних лексико-граматичних розрядах.

У цьому зв'язку по-новому осмислюється і проблема дослідження граматичної семантики іменників з неповною числовою парадигмою.

Питання неповноти словозмінної парадигми іменників у східнослов'янських мовах розглядається в монографії М.Затовканюка, зокрема з погляду виявлення особливостей функціонування морфологічних форм числа у словах різних лексико-граматичних розрядів [Затовканюк 1975]. У дослідженні категорії числа іменників української мови Л.І.Недбайло виділяє лексико-граматичні розряди слів, які не утворюють парних форм числа [Недбайло 1968]. Семантичний аспект категорії числа іменників російської мови у зіставленні з українською представлено у монографічному дослідженні Н.Г.Озерової [Озерова 1990]. Складний взаємозв'язок лексичного і граматичного значень в іменниковій формі роду і числа розглядається в праці О.К.Безпояско "Іменні граматичні категорії" [Безпояско 1991], у кандидатській дисертації І.І.Погрібного, присвяченій матеріально-речовинним іменникам [Погрібний 2000], О.П.Петровської, присвяченій збірним іменникам [Петровська 1973], та ін.

Однак на сьогодні в українському мовознавстві немає комплексного дослідження іменників з неповною числовою парадигмою.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням іменників з неповною числовою парадигмою в аспекті виявлення реалізації її семантики в словоформі слова того чи іншого лексико-граматичного розряду та потребою поглибленої характеристики категорії числа як багатофункціональної підсистеми категорійної парадигми сучасної української мови. Необхідність комплексного дослідження граматичної семантики числа в іменниках з неповною числовою парадигмою зумовлена сучасними підходами до вивчення морфологічних категорій з погляду виявлення системної мотивованості та функціональних параметрів їх змісту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає загальній науковій проблемі кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету: "Проблеми зіставної семантики", що передбачає вивчення питань граматичної семантики морфологічних категорій.

Мета дисертаційної роботи полягає в з'ясуванні граматичної семантики іменників з неповною числовою парадигмою, виявленні основних і вторинних значень словоформ

числа на системному рівні (в лексемах) і на рівні функціонування у синтаксичних конструкціях. Відповідно до поставленої мети визначено **завдання** дослідження:

1. Охарактеризувати явище усічення парадигми в аспекті багатofункціональності категорії числа, яка втілює поняттєву категорію квантитативності.
2. Встановити лексичні розряди і типи іменників однинної та множинної форм у сучасній українській мові.
3. Дати комплексний аналіз семантики числа іменників-сингулятивів та основних функцій їх словоформ .
4. Дати комплексний аналіз семантики числа плюративних іменників, розмежувати поняття множинності, парності, сукупності.
5. Виявити структурно-граматичні особливості і своєрідність семантики збірних іменників.
6. Охарактеризувати семантику граматичного числа одиничних іменників.
7. З'ясувати контекстні і синтаксичні лексико-семантичні варіанти іменників *singularia tantum* та *pluralia tantum*.

Предметом дослідження є масив іменників з неповною числовою парадигмою – *singularia tantum* та *pluralia tantum*.

Об'єктом дослідження є семантика і синтагматика іменників неповної числової парадигми сучасної української мови.

Джерелом фактичного матеріалу для дослідження послужила суцільна вибірка іменників неповної числової парадигми зі Словника української мови: В 11-ти т. (1970–1980), з перекладного Українсько-російського словника: В 6-ти т. (1953-1963).

Конкретний ілюстративний матеріал одержано на основі вибірки з творів українських письменників, а також газет, журналів, довідників.

Методи дослідження зумовлені його метою і завданнями. Як основний був застосований описово-аналітичний метод. У функціональному і структурно-семантичному аспектах використовувались прийоми аналізу словникових дефініцій та кількісного аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві проведено комплексний лінгвістичний аналіз сингулятивів та плюративів з погляду виявлення їх семантичних і функціональних параметрів: з'ясовано функції категорії числа у різних лексико-граматичних розрядах іменників, розмежовано семантику множинності обчислюваних і необчислюваних субстантивів, особливості багатоаспектного вияву однинності в сингулятивах та множинності в плюративах; уточнено параметри словникової фіксації форм числа іменників неповної числової

парадигми та їх лексико-граматичних варіантів з урахуванням взаємодії лексичної і граматичної семантики.

Теоретичне значення. Дослідження доповнює теорію морфологічних категорій положеннями, які відображають сучасні погляди на структурування лексичної і граматичної семантики слова. Результати дослідження можна використати для створення граматики категорійного типу, одним із основних завдань якої є всебічний опис граматичного ладу на різних рівнях сучасної української мови. Теоретичні узагальнення та висновки з проблеми взаємозв'язку лексичного і граматичного в слові мають також значення для розвитку словникової граматики, для уточнення функцій морфологічних категорій і маркування їхньої граматичної семантики у словникових статтях-реєстрах.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання уточненої граматичної індексації сингулятивів і плуративів у словниках української мови. Результати наукового дослідження можуть бути використані в лекційних курсах із сучасної української літературної мови; у викладанні спецкурсів, проведенні семінарів; у написанні курсових, дипломних і магістерських робіт з української мови; у підготовці сучасних підручників і навчальних посібників для загальноосвітньої школи та вищих навчальних закладів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення роботи повідомлялися у виступах на наукових конференціях. Зокрема на: міжнародній науковій конференції “Мова і культура”(Інститут міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка, 1997р.); міжнародній науково-практичній конференції “АВІА – 2003” (Національний авіаційний університет, 2003р.); науково-практичній конференції “Актуальні проблеми вивчення мов і культур” (Київський національний лінгвістичний університет, 2001, 2002, 2003 рр.). Основний зміст дисертації викладено у 6 статтях.

Результати дослідження впроваджувалися під час проведення лекційних і практичних занять із курсу “Сучасна українська літературна мова” та спецкурсу “Грамматичні категорії іменника та їх вивчення у школі” на філологічному факультеті Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Довідка № 548/03 від 11.09.2003 р.); у Національному авіаційному університеті (Довідка № 13/06-В1/ф8 від 26.06.2003 р.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (213 найменувань) та джерел ілюстративного матеріалу, списку умовних скорочень. Обсяг дисертаційного дослідження без списку використаної літератури – 179 сторінок, загальний обсяг роботи – 200 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **“Вступі”** обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету й завдання дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичну та практичну цінність одержаних результатів.

У *першому розділі* **“Функції числа в іменниках з вихідною формою однини”** аналізуються функції числа іменників-сингулятивів.

У системі номінацій за категоріальним значенням предметності іменники протиставляються усім іншим частинам мови, що виражають дію, стан, процес, ознаки процесів і дій. Відповідно цей лексико-граматичний клас слів протиставляється і за функціонально-синтагматичною природою в актах комунікації.

Структурування семантики іменника на рівнях **номінації, семантико-граматичному** (підведення слова під один із розрядів, у яких втілюються поняттєві категорії "істота – неістота", "особа – неособа", "конкретний – абстрактний" та ін.) і **формально-граматичному** (підведення слова під формальний клас на основі граматичних значень, суттєвих для функціонування у синтаксичних побудовах) у кінцевому рахунку завершується конденсацією певного лексичного значення предметності із значеннями граматичними, що реалізуються в категоріях роду, числа і відмінка. Тобто сигніфікативна функція граматичних категорій роду і числа пов'язана з відношеннями того або іншого класу субстантивів до реальних сутностей, а формально-граматична категорія відмінка з вираженням синтаксичних відношень іменника до інших слів у реченні.

Форма числа іменників може бути вихідною і похідною (первинною і вторинною). Іменники неповної числової парадигми мають вихідну форму або однини (*singularia tantum*), або множини (*pluralia tantum*). Для теоретичного обґрунтування граматичної кваліфікації сингулятивів та плуративів необхідно на конкретному матеріалі виявити, як категорія числа обслуговує іменникове слово в цілому і його лексико-семантичні варіанти та охарактеризувати лексико-семантичні типи відношень, які реалізуються формами однини і множини у розглядуваних іменниках.

Слово виражає за допомогою формальних засобів категорію мислення двох типів відношень: тих, що пов'язані з побудовою концептуальної картини світу, і тих, що відображають ситуацію мовлення і референції. В іменниках однинної форми квантитативність як універсально-смилова категорія реалізується як міра сукупного вияву матеріалу речовини, або цілісності нечленованої множинності прояву ознак, властивостей, станів, чи неподільної збірності істот і предметів. Так, у **матеріально-речовинних іменниках** граматична категорія числа взаємодіє з поняттям необчислюваності маси,

речовини, матеріалу. Для матеріально-речовинних іменників не властива кількісна означеність. Позначаючи об'ємну масу як особливу форму речовинності, такі іменники осмислюються в одній граматичній формі – однини або (рідше) множини. Осмислені семи “маса”, “матеріал”, “рідина”, “продукт” входять і до лексичного, і до граматичного змісту матеріально-речовинних іменників. Значення маси, речовини у них переважно первинне, і первинною є форма однини для основного масиву матеріально-речовинних субстантивів.

Категорія речовинності сформувалася в результаті абстрагованого, узагальненого сприйняття речовини незалежно від форм реального існування у навколишньому матеріальному світі. Такі іменники називають необчислювані референти (різні речовини, матеріали, хімічні сполуки, продукти харчування, продукти життєдіяльності організму, залишки, відходи тощо), для яких не важлива кількісна означеність. Усі групи матеріально-речовинних сингулятивів реалізують основну сему граматичного числа – вираження однорідної за складом маси, речовини, яка не підлягає обчисленню, загалом формою однини (*акварель, анальгін, bagno, болото, борошно, вапно, вино, вода, глина, дощ, залізо, золото, кальцій, каучук, кокс, лак, молоко*). Сингулятиви з речовинним значенням позначають: 1)хімічні (органічні, неорганічні) речовини, елементи; 2)корисні копалини, ґрунти, породи, мінерали тощо; 3)рослини (дерева, кущі, трави, квіти), зернові, овочеві, плодові, ягідні культури та продукти їх переробки; 4)продукти переробки речовин тваринного походження; 5)продукти харчування, страви, напої; 6)текстильні, будівельні, інші матеріали промислової продукції та відходи виробництва; 7)продукти життєдіяльності організму; 8)структурні компоненти організму; 9)атмосферні явища.

За характером денотатів матеріально-речовинні іменники поділяються на: 1)недискретні (рідини, гази): *газ, дим, молоко, повітря, сік*; 2)умовно-недискретні (які складаються з дрібних однорідних елементів): *бульба, квасоля, сіль, цукор*.

Можинною формою в речовинних іменниках позначаються конкретні види, сполуки певної речовини, а однинною формою (похідною) – речовинність: *антитіла – антитіло, антиоксини – антиоксин, вітаміни – вітамін, вуглеводи – вуглевод, вуглеводні – вуглеводень, галогени – галоген, галоїди – галоїд, ізомери – ізомер, крезолі – крезол, мономери – мономер*.

Крім іменників, які вживаються в множині (плюративів), в іменниках сингулятивах можлива форма множини, але вона є засобом творення лексико-семантичних варіантів. Так форми множини речовинних іменників можуть мати кількісний, якісний, просторовий і часовий значеннєві відтінки. Це значення по-різному виявляється у кожній лексико-семантичній групі.

Словник фіксує такі іменники (хоча непослідовно) як слова з вторинним значенням: 1)які позначають масиви, поля певних рослин; родовища, залежі порід, мінералів; або 2)позначають сорти, гатунки рідин, продуктів тощо. Проте майже зовсім не фіксуються вживання матеріально-речовинних іменників у формі множини зі значенням надмірності вияву та засобів образно-поетичного мовлення, позначеного експресивністю й особливостями індивідуально-авторського світобачення.

Первісною одниною в українській мові оформляються **абстрактні іменники** (за незначними винятками). Для найменування ідеалізованих понять, абстрагованих від предметів ознак, властивостей та опредметнених дій, процесів і станів форма однини є номінативною, словниковою формою слів, що з'являються внаслідок транспозиції прикметникових та дієслівних основ до класу іменників (кількість абстрактних іменників з непохідними основами незначна). Лексико-граматичний розряд іменників абстрактного значення об'єднує лексеми, переважно оформлені одниною, яка вказує на недискретність, цілісність поняття. Це значення зумовлюється не лише характером позначуваного, а й складною системою зв'язків і взаємовідношень, змістових відтінків, у розрізненні яких важлива роль відводиться формі числа. Для абстрактних іменників функція граматичної категорії числа є класифікаційною. Абстрактні іменники об'єднують назви: 1)дій і процесів; 2)властивостей і ознак; 3)почуттів, фізичного і психічного стану; 4)хвороб, хворобливого стану; 5)наукових термінів.

Абстрактні іменники можуть мати непохідні основи і похідні. Більшість абстрактних іменників похідні слова, що мотивуються дієслівними і прикметниковими основами.

Численну групу абстрактних іменників становлять похідні, що є наслідком транспозиції дієслівної основи в іменникову. Лексичні значення дієслів і похідних від них іменників розрізняються ступенем абстрагування за співвідношенням “диференційована дія – недиференційована, абстрактна дія”. Перекатегоризація лексичних значень дії і процесу здійснюється за допомогою суфіксів:

- 1) *-нн(я), -енн(я), -інн(я), -тт(я): гавкання, ганьблення, постачання, ствердіння, шиття, чуття ;*
- 2) *-к-, -івк-, -овк-, -нк-, -ачк-, -учк-, -іт-, -от-, -б-, -об-, -в-, -тв-, -н-, -нин-, -ок-, -оц-, -ш- та ін.: гуркотня, клопітня, лежня, торохнеча, штовхотнеча;*
- 3) *нульового суфікса: біг, вивіз, розріз .*

В українській мові широко представлена група абстрактних іменників на позначення опредметнених ознак, властивостей, що творяться від прикметникових основ. Виділяються три основні словотвірні типи суфіксальних іменників:

- 1) відприкметникові субстантиви жіночого роду з суфіксами *-ість, -от-, -изн-, -інь, -ин-, -щин-*: *білизна, радість, теплінь, щедрота*;
- 2) відприкметникові субстантиви чоловічого роду з суфіксами *-ізм / -изм*: *будизм, егоїзм, романтизм*;
- 3) відприкметникові субстантиви середнього роду з суфіксом *-ств-*: *блаженство, геройство, нахабство, шахрайство*.

Кількість абстрактних іменників з непохідними основами значно менша у порівнянні з віддієслівними і відприкметниковими утвореннями. Вони здебільшого виступають назвами почуттів і психічного стану людини: *гнів, гріх, дух, нюх, слух*,

До абстрактних іменників, оформлених однією (*singularia tantum*), належать також назви хвороб, хворобливого стану людини, інших істот (*агонія, алергія, гайморит, гангрена, гельмінтоз*). Значний масив абстрактних іменників становлять наукові терміни, що позначають чітко окреслені спеціальні поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя (*астрофізика, біологія, етимологія, етнографія, етнологія, зоологія*). В абстрактних іменниках переважає класифікаційна функція над словозмінною. До змісту граматичного числа входять як елемент номінативного значення, так і синтаксичного, а до цих двох функцій долучається також функція стилістична.

З розвитком переносних значень у назвах абстрактних понять може модифікуватися і граматичне значення числа, відповідно з'являються лексико-граматичні варіанти, значення яких завжди контекстно зумовлене. Це може бути позначення конкретного предмета, результату дії, місця певного призначення, пункту та ін. (*заправка, поставка, мийка*). У семантичній структурі багатозначних абстрактних іменників можливе поєднання значень абстрагованого й конкретного або ще й речовини (*випічка, вирізки*).

Лексикалізована форма множини одинних абстрактних іменників (у цьому випадку вторинна) не перебуває у відношеннях корелятивного числового протиставлення (наприклад, *горизонти, скорботи, переходи, ідентичності, зручності, щедроти*). Тільки окремі лексеми на основі переносних значень утворюють корелятивну пару однини і множини (*дух – духи*).

Абстрактні іменники у множині набувають значення конкретних виявів реальних станів (*біда – біди, гріх – гріхи*). Форма множини таких абстрактних іменників розглядається в аспекті десемантизації граматичного значення числа.

До іменників однинної форми належать також субстантиви із значенням збірності та сукупності. **Збірні іменники** у формі однини виражають нерозчленовану сукупність однакових або однорідних предметів, істот, що сприймаються як одне ціле. Збірність характеризується як семантико-словотвірна категорія, що знаходить вираження за

допомогою словотворчих формантів – суфіксів і цим відрізняється від сукупності, яка виражається лексично. Іменники, що позначають сукупність однорідного складу істот (“колективність”) та предметів, виражають цю семантику лексично, але так само формою своєрідної однини, яка передбачає і форму множини зі значенням обчислюваності сукупних об’єднань, суцільних площ тощо (*народ – народи, армія – дві армії, стадо – усі стада, ватага – кілька ватаг, ліс – ліси України*). Тобто форма числа однини таких іменників **виражає неозначену множинність**, вимірювану **одиницею сукупності** когось, чого-небудь (*табун, натовп, косяк, рій, діброва*), яка (одиниця сукупності) може визначатися кількісно означено або неозначено, і відповідно іменник утворює парні форми числа однини та множини. Сема сукупної множинності у збірних іменниках пов’язується з представленням нерозчленованої кількості істот або предметів як єдиного цілого. Визначником такої множинності є поняття “багато”. Збірні іменники реалізують неподільну множинність як цілісність предметного ряду, тобто індивідуального у множинній сукупності (*козацтво – багато, усі, хто належить до цієї суспільно-соціальної групи; дубняк – ліс, територія, де ростуть дуби; секретаріат – відділ установи з певної кількості, що веде поточну роботу, або сукупність працівників такого відділу*). Словотворчі суфікси модифікують значення назв осіб, виражаючи збірність як неозначену кількість у нерозкладній єдності. Особливістю таких субстантивів є: 1)належність до безпарних форм – сингулятивів; 2)неможливість поєднання з кількісними числівниками; 3)наявність конотативних оцінних значень; 4)стильова обмеженість переважно розмовним і художнім мовленням та 5)співвіднесеність з назвами одиничних предметів на основі опозиції “нерозчленована сукупна множинність – один представник (примірник, предмет), виділений із сукупної цілісності.

За семантико-словотвірними ознаками виділяється чотири групи іменників: 1)назви сукупної множинності осіб; 2)назви сукупної множинності інших істот (тварин, птахів, комах тощо); 3)назви сукупної множинності об’єктів рослинного світу; 4)назви сукупної множинності інших предметів.

Назви сукупної множинності осіб, утворюються за допомогою власне українських формантів *-ств(о), -цтв(о), -н(я), -от(а), -в(а), -і(я), -еч(а), -ор(а), -j-*, та суфіксів іншомовного походження *-ур(а), -ат, -ітет*. Референтом таких збірних іменників виступає об’єкт, що складається із нероздільної множинності осіб, об’єднаних за якоюсь ознакою. До збірних іменників належить значна кількість назв нерозчленованої множинності істот (звірів, птахів, комах тощо), утворених питомими українськими словотворчими суфіксами *-н(я), -в(а), -от(а), -ств(о), -ин(а), -j-*, а також суфіксами іншомовного походження *-ар(а)*. Усі суфікси, окрім суфіксів *-ств(о), -ин(а)* (наприклад, *птаство, худобина, звірина*,

маржина), надають субстантивам негативної суб'єктивної оцінки. Вони здебільшого мають відтінок зневаги, огиди (за винятком *пташня*): *вороння, гайвороння, звірня, комарня, мушня, оводня, павучня, пацючня*.

Збірні іменники на позначення сукупної множинності об'єктів рослинного світу творяться за допомогою суфіксів *-ник / -няк, -инн(я), -j-, -ин(а), -в(а)*: *ботва, озимина, виноградник, дубиння, будяччя, жолуддя, качання, колосся, лозиння*.

У семантиці назв сукупної множинності плодів та структурних компонентів рослин відчутний елемент насиченої збірності, що зумовлено твірними основами іменників – назвами невеликих за розміром предметів (*віття, остюччя, терниння*).

Лексеми, що виступають назвами сукупної множинності предметів неживої природи, утворені словотворчими суфіксами *-j-, -в(а), -в(о), -т(я), -изн(а), -як, -от(а), -і(я), -ик(а), -ин(а), -ок* (*грошва, груддя, дрантя, білизна, дрібняк, бридота, парфюмерія, патентика, щетина, дріб'язок*). Сему збірності містять також іменники, утворені способом нульової суфіксації, наприклад: *гадь, дрань, натерть, покидь*.

Переважна більшість лексем на позначення збірності предметів характеризуються наявністю відтінку негативного ставлення, що певною мірою визначається контекстом (*грошва, гідь, дрантя, лахміття*). Значення збірності також мають іменники, утворені за допомогою суфіксів іншомовного (інтернаціонального) походження *-ан(а)/-іан(а), -ад(а) / -іад(а), -тек(а), -ур(а), -арій, -аж* (*альпініада, гейнеана, дискотека, франкіана, фактаж*).

У сучасній українській мові розрізняють іменники: 1) із власне-збірним значенням (*люд, студентство, птаство, дрюччя*); 2) із збірно-речовинним значенням (*квасоля, малина, просо, срібло*); 3) із узагальнено-збірним значенням (*звір, птах, риба*). Власне-збірні іменники однозначні. Значення збірності у них – первинне. А збірно-речовинне та узагальнено-збірне значення завжди вторинні. Словоформа однини у такому випадку представляє всі предмети класу як одно ціле. Такі значення виявляються лише у контексті. Категорія збірності виявляється як в однозначних, так і в багатозначних словах..

Серед збірних іменників виділяється група слів – назви сукупної множинності осіб, що належать до певного колективу, суспільного класу, соціальної групи, щодо яких треба зазначити ту особливість, що вони здатні входити у відношення: збірний іменник – виділений представник з колективу і їх неозначена кількість: *жіноцтво – жінка – жінки*.

В українській мові виокремлюється **група сингулятивів з одиничним значенням**, утворених за допомогою суфікса *-ин-*, який сполучається лише з основою збірних та речовинних іменників. До суфікса *-ин-* може додаватися суфікс *-к-*, який надає одиничному іменнику значення зменшеності–пестливості: *соломинка, сніжинка, стеблинка, травинка*.

Своєрідне значення одиничності виражають також іменники, які позначають одну деталь парного предмета: *бровина, ніздрина, стегнина, штанина*.

Іменники з одиничним значенням позначають істот або предмети, виділені із сукупної маси, характерної для матеріально-речовинних іменників, або неподільної множинної сукупності, характерної для збірних іменників. Позначаючи одиничний елемент, такі іменники утворюють корелятивні форми однини і множини (*намистина – намистини, стеблина – стеблини, крижина – крижини*).

До іменників з усіченою числовою парадигмою можна зарахувати також **власні назви**, оскільки вони виступають індивідуальними найменуваннями окремих одиничних денотатів, єдиних у своєму роді. Субстантиви цієї групи позначають: 1) імена осіб (антропоніми); 2) імена міфологічних істот, божеств (міфоніми, теоніми); 3) клички тварин (зооніми); 4) назви географічних об'єктів (топоніми); 4) назви небесних тіл (астроніми / космоніми). Власні назви функціонують як сингулятиви (*Тетяна, Харків, Дніпро, Земля, Сонце*) або плюративи (*Альпи, Ромни, Чернівці*). Формально від іменників однинної форми можна утворити множину (*Америку, Марси, Одарки*), але утворення таких форм веде до зсуву їх семантичних значень, що по-різному виявляється у лексико-семантичних групах цих іменників.

Другий розділ дисертації – “Функції числа в іменниках з вихідною формою множини” – присвячено комплексній характеристиці плюративів та їх детальному аналізу. У дисертації визначено таку класифікаційну схему плюративів української мови:

1. Плюративи з лексикалізованою формою множини на позначення одиничних предметів.
2. Плюративи зі значенням парності.
3. Плюративи зі значенням сукупної множинності.
4. Плюративи на позначення абстрактних понять.

У межах основних розрядів виділено окремі тематичні групи та підгрупи. Кожна з цих груп характеризується особливою семантичною структурою та проекцією граматичного числа на вираження смислу в актах мовлення. Зокрема не кожен “рахований” субстантив має можливість утворювати корелятивну пару. Це стосується іменників із “зв’язаною” формою числа, тобто плюративів з лексикалізованою формою множини, що позначають одиничні предмети, наприклад: *бігунки, глабці, граблі, дрожки, куранти, нари, носилки, ночви, сійці, сіни, трійчатки, хори, чотки та ін.* У Словнику української мови (в 11-ти т.) нараховуємо 122 такі лексеми.

Плюративи, що співвідносяться з обчислюваними референтами, входять до таких лексико-семантичних груп: 1) назви засобів пересування (*гринджоли, підсанки, сани*);

2)назви споруд та їх частин (*перила, сіни*); 3)назви механізмів, технічного обладнання, приборів, предметів домашнього вжитку та їх частин (*вила, ночви, п'яльця*); 4)назви одягу та його частин (*піхви, фіжми*); 5)назви музичних інструментів (*гуслі, клавікорди*); 6)назви прикрас (*буси, корали*).

Зафіксовані Словником української мови іменникові лексеми, у яких відображається поняття двоїстості або пари (єдності двох компонентів, частин), можна поділити на дві групи: 1)плюративи на позначення пари; 2)плюративи на позначення предметів із парною будовою. У межах цих груп виділяються кілька підгруп.

До першої групи входять іменники на позначення пари. Залежно від лексико-семантичних значень вони поділяються на чотири підгрупи: 1)назви осіб за спорідненістю та іншими ознаками (*батьки, куми, молодята*); 2)назви органів, частин тіла людини, інших істот (*груди, зябра, уста*); 3)назви предметів, які передбачають відношення до парних частин тіла людини (*босоніжки, валянки, вільоти*); 4)наукові терміни (*дужки, лапки*). Граматична форма однини таких “парних” іменників репрезентує конкретний предмет, але тільки у парі з іншим подібним предметом вони становлять єдине ціле і повноцінно функціонують: ботик (на праву ногу) + ботик (на ліву ногу) = ботики.

Поняття парності властиве і таким субстантивам, як *брови, вуха, губи, долоні, крила, литки, плечі, п'яти, п'ятки, руки, роги, нирки, ноги, очі, сідниці, скроні, ступні, щелепи, щоки*. Словники подають як головну їхню форму – однину. Та похідні від них лексеми із стилістичним забарвленням пестливості, зневажливості та синоніми репрезентовані граматичною формою множини, здебільшого подаються без посилання на однину: *бровенята; губенята, уста, вуста, устенята, усточки, устонька, устоньки; крильця*.

Друга група іменників зі значенням парності об'єднує слова, які мають іншу семантику парності: парність симетрично розташованих компонентів. Їм властиве значення роздільної множинності предметів реальної дійсності в їх просторових координатах, що поєднується зі значенням сукупної множинності частин внутрішньої будови (*кліщі, лещата, ножиці, окуляри, штани*).

Численну групу становлять іменники, що мають спільну сему “сукупна множинність”. Залежно від того, яку сукупність вони називають (предметів, осіб, представників тваринного, рослинного світу), субстантиви поділяються на п'ять груп: 1)назви сукупної множинності осіб (*земляни, люди, односельці, українці*); 2)назви сукупної множинності інших істот (*безхребетні, плазуни, ссавці*); 3)назви сукупної множинності рослин (*водорості, розоцвіті*); 4)назви сукупності предметів, площі зі значенням збірності

(*гроші, кучері, меблі, причандали, хащі*); 5) назви сукупної множинності об'єму, маси, речовинності (*вітаміни, дріжджі, опади, поліметали*).

Крім абстрактних іменників *singularia tantum*, в українській мові функціонують також абстрактні іменники *pluralia tantum*.

У СУМ зафіксовано 277 плюративів з абстрактним значенням. Вони входять до таких тематичних груп: 1) назви наукових понять (*аспірати, радіопереешкоди*); 2) назви узагальнених дій і процесів, станів (*аплодисменти, злидні, нуди*); 3) назви хвороб, хворобливого стану людини та інших істот (*крикливиці, шолуді*); 4) назви явищ природи (*досвітки, заморозки*); 5) назви свят та обрядів, відрізків часу (*жнива, святки*); 6) назви ігор, спортивних видовищ тощо (*гонки, схованки*); 7) назви одиниць виміру (*гони, півгони*).

Зокрема форми множини лексикалізують субстантиви на позначення складних повторюваних процесів, дій, станів, виконуючи номінативну функцію. Наприклад: *аплодисменти, вистриби, взаємини, перехови, походеньки*.

План вираження і план значення у плюративах реалізуються з асиметричною семантикою множинності. Для іменників *pluralia tantum* первинною є форма множини зі значенням необчислюваної (неподільної) множинності, збірності чи парності. На відміну від назв обчислюваних предметів у плюративах множина реалізується як нерозчленована сукупність або парність (*ножиці, двері, терези, солодоці, жалоці*).

Серед іменників-плюративів виділяються дві групи утворень: 1) з вихідною словниковою словоформою множини і 2) з похідною формою множини, яка словотвірно корелює з однинною, повністю не пориваючи з нею. Множинність в іменниках *pluralia tantum* реалізується в чотирьох основних виявах: 1) позначення одиничного предмета складної будови; 2) парності; 3) сукупної необчислюваної маси та 4) збірності.

Вихідну форму множини мають іменники, які позначають конкретні предмети парної будови (*ботики, ворота, вуха, зябра, кайдани, постолі, сани*). У таких іменниках значення роздільної множинності предметів у просторових координатах поєднується зі значенням сукупної множинності частин внутрішньої будови – парної. Парні іменники позначають парну сукупність, єдність, симетрію однорідних, але двох окремих, самостійних одиниць.

Іменники на позначення пари можуть виражати “еліптичну” (*батьки, молодята, куми*), “природну” (*очиці, перса, уста*) двоїстість. Парність може бути зумовлена відношенням до парних частин тіла людини (*боти, патинки, валяночки*). Такі плюративи мають співвідносну похідну форму однини із значенням одиничності, виділеної з пари, яка може функціонувати самостійно (переважно у розмовному мовленні: *бивень, гланда, легеня*).

Вихідну форму множини мають також іменники зі значенням сукупної множинності у будові предметів та назви сукупностей істот, рослин тощо.

Іменники з архісемою “особа”, у яких множина означає колективну множинність, виступають назвами народів, народностей, націй (*баски, греки, французи*); номінують людей за ознаками спорідненості (*домочадці, діти*), суспільного становища, діяльності (*конкістадори, одновірці, придани*); за належністю до суспільно-політичних організацій, партій, шкіл, рухів, релігійних течій (*єговісти, хлисти*); за територіальною ознакою (*острів'яни, харківці*).

Субстантиви, що позначають множинність осіб, утворюють лексико-словотвірні кореляти за ознакою віднесеності до чоловічої і жіночої статі, які виражають також протиставлення за числом (*англієць – англійці, англійка – англійки; половець – половці, половчанка – половчанки*). Хоч форма множини чоловічого роду збігається з формою словникового слова, за значенням вони розрізняються: вихідною формою множини позначається уся сукупність людей певної етнічної групи, а форми множини одиничних іменників реалізують значення “багато, більше як один” із представників колективу.

Значний масив іменників із первісною формою множини становлять іменники на позначення сукупностей представників тваринного і рослинного світу. Переважно це терміни відприкметникового походження. Значення сукупності у них транспонується до іменника, який узагальнює вид і не потребує експлікації родового поняття (*тварина, комаха, риба, рослина*), і передає свою функцію прикметниковій лексемі у формі множини. Виражаючи субстанціальний зміст, іменник є загальноприйнятим терміном, що мотивується дієсловом чи цілим словосполученням (*кишковопорожнинні, мохохватки, членистоногі*). Похідні форми однини позначають представника класу, виду, типу у зоонімах і одиничний предмет – окремо взяту рослину – у фітонімах.

У плюративах зі значенням сукупної множинності речей і предметів чітко виявляється значення збірності. Об'єднання предметів, речей у єдину сукупність відбувається за функціональними ознаками, які виявляються у назвах предметів та їх частин, також у плюративах на позначення сукупностей частин тіла, органів, одягу, пожитків, грошових одиниць, астрономічних тіл, рельєфних утворень.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз словоформ числа іменників з неповною числовою парадигмою дозволяє зробити висновок, що категорія числа обслуговує слово, виявляючи граматичну семантику в складі мовного знака як відображувальну категорію. Ґрунтуючись на

поєднанні процесів мовлення і мислення, граматичне значення числа виражає відношення до референта, а також спосіб подання людиною цього референта, що репрезентує відповідні смисли мовного знака у мові й мовленні.

Морфологічна категорія числа іменників виявляє різнопланові ознаки вираження свого граматичного змісту. Номінативний елемент значення як кількісної характеристики предметів думки властивий основному масивові іменникових одиниць, які характеризуються ознакою обчислюваності, і виявляється на основі опозиції “один – більше як один”. Ядро субстантивів становлять найменування дискретних предметів, що підлягають рахунку. Морфологічні форми однини і множини виражають засобом флексій граматичну опозицію “один” – “більше як один” (*вікно – вікна, голос – голоси, птах – птахи, учень - учні*). Однак кількісне значення як вияв категорії мислення поєднує у свідомості мовців не тільки семи ‘один’ – ‘багато’, а й ‘членований’ – ‘нечленований’, ‘означений’ – ‘неозначений’ та інші. Семантична категорія квантитативності знаходить неоднозначне мовне вираження в граматичній категорії числа. Потенціал її значень ґрунтується на взаємодії з лексичним значенням слів різних лексико-граматичних розрядів: власних і загальних, конкретних і абстрактних, збірних, речовинних. У цій взаємодії граматичної і лексичної семантики виявляються первинні і вторинні, ядерні і периферійні значення числа та їх відтінки.

Крім однини і множини як дистрибутивної множинності, формою числа в іменниках виражається коло інших значень функціонально-семантичного поля кількисності: у сингулятивах – неозначеної сукупності, колективної єдності, недиференційованого узагальненого поняття, індивідуалізації; у плюративах – роздільно-складної (цільної) множинності, парності, колективної й збірної сукупності. Словникова форма в іменниковій парадигмі відображає функції класифікації предметів і явищ об’єктивного світу, до яких залучаються морфологічні і словотворчі засоби мовного вираження результатів мисленнєвої категоризації реалій дійсності.

Багатофункціональна категорія числа виявляє первинні функції: словозмінну, яка спрямована на формально-структурну організацію слова і його зв’язків у синтаксичних побудовах, і сигніфікативну як функцію категоріального осмислення предметності. Вторинні функції категорії числа – це класифікаційна, яка зумовлює повну й усічену числову парадигму, та словотвірну, яка нашаровується на сигніфікативну й класифікаційну.

Зміст категорії числа іменників формалізується внутрішньокатегоріально на лексичному й морфологічному рівнях мовної структури, і водночас формалізація граматичної семантики числа підпорядкована реалізації комунікативної і когнітивної

функцій мови, що відображають логічну категоризацію денотатів, мовленнєві уживання слова та його граматичної форми.

Оскільки граматичне значення числа є частиною загального плану вираження змісту слова, являючи собою абстракцію класу іменників, відмінну від лексичної абстракції, але онтологічно пов'язану з останньою, то категорію числа можна кваліфікувати як своєрідне представлення предметності за ознакою кількості й величини (числа та об'єму).

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Грищенко Л.Ю. Іменники з вихідною формою множини в сучасній українській мові // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкаф. збірн. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1998. – С. 175 – 178.
2. Алтицева Л.Ю. Функції граматичної категорії числа іменників у сучасній українській мові // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкаф. збірн. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. – С. 13 – 17.
3. Алтицева Л.Ю. Лексико-семантичні варіанти іменників і їх числова парадигма // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. – С. 33 – 39.
4. Алтицева Л.Ю. Українські плюративи зі значенням парності // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – С. 21 – 31.
5. Грищенко Л.Ю. Лексико-семантичні варіанти множинних іменників і омонімія // Мова і культура. – К.: КУ ім.Т.Шевченка, 1997. – Т. 3. – С.42- 44.
6. Алтицева Л.Ю. Плюративи із значенням сукупної множинності осіб // Науковий вісник. – К.: АНВШ України, 2002. – № 25. – С. 101 – 113.

АНОТАЦІЯ

Алтицева Л.Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01. – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2003.

У дисертації досліджено функціональні і семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою в сучасній українській мові; з'ясовано механізм взаємодії лексичної і граматичної семантики в іменниках різних лексико-семантичних розрядів (*singularia tantum* і *pluralia tantum*). Встановлено первинні і вторинні функції категорії числа з урахуванням віртуальних і контекстуальних репрезентацій семантики кількості. У словниковій формі виявляються первинні функції: словозмінна (спрямована на формально-структурну організацію слова і його зв'язків у синтаксичній побудові речення) і сигніфікативна (поєднана з категоріальною віднесеністю денотата в реальному світі). Вторинна функція класифікаційна – спрямована на розподіл іменників за парадигмами (повною та неповною). Словотвірна функція категорії числа взаємодіє не тільки в процесах номінації, а й в утворенні лексико-семантичних варіантів слова.

Ключові слова: морфологічна категорія, числова парадигма, граматична семантика числа, сингулятиви і плюративи, первинні і вторинні функції числа, контекстуальна репрезентація семантики числа, лексико-семантичний варіант слова.

АННОТАЦІЯ

Алтыцева Л.Ю. Функционально-семантические параметры имен существительных с неполной числовой парадигмой. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык. – Киевский национальный лингвистический университет, Киев, 2003.

В диссертации исследованы функциональный и семантический параметры имен существительных современного украинского языка с неполной числовой парадигмой. Комплексный анализ числа в сингулятивах и плюративах базируется на признании тесного взаимодействия формально-грамматического и семантического содержания в структуре морфологической категории числа с учетом виртуальных и контекстуальных репрезентаций семантики количественности в именах существительных разных лексико-грамматических разрядов.

В процессе анализа выявлены лексические разряды, группы и словообразовательные типы имен *singularia tantum* и *pluralia tantum*, охарактеризована свойственная им семантика числа и функции словоформ в современном украинском языке.

Словарная форма в парадигме имен существительных отображает функцию классификаций предметов и явлений как результата мыслительной категоризации реалий действительности при помощи морфологических и словообразовательных средств языка.

Установлено, что в отличие от субстантивов – именованных дискретных предметов, подлежащих исчислению, а потому отражающих оппозицию "один – больше чем один" как содержание словоизменительной функции категории числа, в именах существительных иных лексико-грамматических разрядов она (категория числа) полифункциональна, а ее грамматическая семантика многопланова.

Определены первичные и вторичные функции категории числа: в словарной форме выражаются первичные функции: словоизменительная (направленная на формально-структурную организацию слова и его связей в синтаксическом построении предложения) и сигнификативная (сопряжена с категориальной отнесенностью денотата в реальном мире). Вторичная, классификационная функция – направлена на распределение имен существительных по парадигмам (полной и неполной). Словообразовательная функция категории числа взаимодействует не только в процессах номинации, но и в появлении лексико-семантических вариантов слова.

Сигнификативная функция грамматической категории числа связана с отношениями класса субстантивов и объективных реалий действительности. Слово с помощью формальных средств выражает категории мышления двух типов отношений: связанных с построением концептуальной картины мира и тех, которые отражают ситуацию речи и референции.

В сингулятивах квантитативность как универсально-смысловая категория реализуется в выражении однородной по составу массы вещества, не подлежащей исчислению, нерасчлененной множественности признаков, свойств, состояний или собирательности существ и предметов.

Среди плюративов выделяются две группы: с первичной формой множественного числа и вторичной формой, которая коррелирует с формой единственного числа на уровне словообразования (*казахи – казах – казашка*). Множественность в именах *pluralia tantum* реализуется как обозначение: 1)единичного предмета, сложного по строению, составу; 2)парности; 3)совокупной неисчисляемой множественности массы; 4)собирательности.

Семантическая и структурная организация грамматической категории числа в плюративах современного украинского языка своеобразна. В силу отсутствия

специального морфологического средства выражения парности (которая в прошлом реализовалась в форме двойственного числа) грамматическое значение числа таких существительных основывается на нескольких противопоставлениях: счетности / несчетности, расчлененности / нерасчлененности, определенности / неопределенности субстанциального содержания. Различные значения множественности в плюративах свойственна не только лексемам, но и лексико-семантическим группам. Частные (переносные) значения многозначных слов выступают лексико-семантическими вариантами исчисляемых существительных в форме множественного числа (*краплі, роки*).

Обозначенные функционально-семантические параметры категориального значения числа раскрывают механизм взаимодействия лексической и грамматической семантики в слове и динамику категориальных значений количественности в речи.

Семантика категории числа существительных формализуется внутрикатегориально на лексическом и морфологическом уровнях языковой структуры. Формализация грамматической семантики числа подчинена реализации коммуникативной и когнитивной функции языка, отражающих логическую категоризацию денотатов, речевые употребления слова и его грамматических форм.

Ключевые слова: морфологическая категория, числовая парадигма, грамматическая семантика числа, сингулятивы и плюративы, первичные и вторичные функции числа, контекстуальная репрезентация семантики числа, лексико-семантические варианты слова.

ANNOTATION

Altitseva L.U. Functional and Semantic parameters of nouns with the incomplete paradigm of number. – A manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.01. – the Ukrainian Language. – M.Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2003.

The thesis focuses on the study of functional and semantic parameters of nouns having an incomplete paradigm of number in Modern Ukrainian as well as on revealing the mechanism between of lexical and grammatical semantics interaction in nouns belonging to different lexico-semantic categories (*singularia tantum* and *plularia tantum*). Primary and secondary functions of the category of number and defined regarding virtual and contextual representations

of numerical semantics. The lexical form reveals the following primary functions: word-changing (aimed at the word formal – structural organisation and its links within the syntactic structure of a sentence) and significative (connected with the category of the real world the denoted thing belongs to). The secondary function, i.e. the classificatory function, is aimed at distributing nouns into paradigms (complete and incomplete). The word-forming function of the category of number interacts not only in the process of nomination, but also in making up lexico-semantic variants of a word.

Key words: morphological category, paradigm of number, grammatical semantics of number, singulatives and pluratives, primary and secondary functions of number, contextual representation of numerical semantics, lexico-semantic variants of a word.